

DİN GÖREVLİLERİNDE BULUNMASI GEREKEN NİTELİKLER

Araş. Gör. Mustafa KÖYLÜ
O.M.Ü. İlähiyat Fak.

Bugün toplumsal yaşamımızda, çocukların, gençlerin ve yetişkinlerin manevi eğitim alanında etkin rol alanlar, okullarımızda öğretmen, okul dışında ise, dinin telkin ve irşadiyle görevli olan din görevlileridir.¹ Yine, insanları doğruya, iyiliğe, güzele yönlendirip, nelerin doğru, nelerin yanlış olduğunu öğreten, eşya ve olaylar hakkındaki sorulara hurafelerden uzak, doğru olan bilgileri veren, yerine göre ümit olup, toplumun birliğini, yardımlaşmasını, milli bağların güçlenmesini sağlayan, kalbi günah ve hatalarla kararmış olanlara tövbe yollarını öğretenler de büyük ölçüde din görevlileridir.

Ancak onların bu görevlerinde başarılı olabilmeleri ve kendilerinden beklenenleri verebilmeleri için, dikkat etmeleri gereken birtakım hususlar vardır. İşte bu yazımızda biz, daha çok örgün eğitim dışında görev yapan, ancak daha büyük insan kitlesine hitap ederek, yaygın din eğitiminde büyük bir fonksiyona sahip olan din görevlilerini ele alacağız. Yazımız; Kur'an-ı Kerim ve sünnetin ışığında, psikolojik ve sosyolojik yaklaşımlarla, din görevlilerinde bulunması gereken özelliklerle, bulunmaması ya da kaçınmaları gereken özellikleri ihtiva etmektedir. Bu özellikleri şöyle sınıflandırabiliriz.

A — Muhatabı Tanıma :

İnsan ceset ve ruhtan müteşekkil iki yönlü bir varlıktır. Onun fitratında çeşitli duygular, muhtelif hisler ve birtakım ruhî özellikler vardır. «Psikolojik unsurlar» denilen bu motiflerin insan düşünce ve fikriyatına, inanç

ve yaşayışına tesir ettiği, kişinin hayatında önemli tesirlere yolaçtığı bir gerçektir.

Hitap ettiği insanı, arzuladığı istikamete çekmek ve maksadına göre yönlendirmek, dinin emir ve nehiyelerini kabullendirebilmek için din görevlisinin her şeyden önce psikolojik etki ve psikolojik unsurları kesinlikle bilmesi ve karşısındaki muhatabı tanıması gerekmektedir.

Gustave Le Bon'a göre, dünyaya hakim olanlar dinlerin ve imparatorlukların kurucuları, bütün inançların peygamberleri, insan topluluklarının reisleri, kitlelerin ruhları hakkında insiyaki, fakat çoğu zaman gayet kat'i bir bilgiye sahip psikologlardır. —Ama psikolog olduklarından habersizdirler— Bunlar kitlelerin ruhlarını gayet iyi tanıdıklarından hakim olmuşlardır.²

Adler de insan tanımak bilgisinin sağladığı tecrübelerden ve şartlardan yoksun olarak insan yetiştirmeyi denemek veya düşünmek kadar yanlış bir şeyin olamayacağını belirtmiştir.³ Zira bu hizmette muhatabı tanımak klasik teşbihiyle «tedaviden önce hastalığın teşhisi» kadar önemlidir. Aslında bu muhatabın kabiliyet durumlarına göre davranmak gerek Kur'an-ı Kerim'in⁴, gerekse Hz. Peygamber'in takip ettiği metoddur. Peygamberimizin kendisine sorulan aynı tür sorulara değişik cevaplar verdiği, hatta aynı soru için ihtiyaç ve şartlar müvacehesinde O'ndan değişik cevaplar alınabileceğini bize hadisler ve İslâm tarihi alanındaki eserler göstermektedir.⁵ Bu husustan hareketle, eğitim ve terbiyeciler iyi huylu ve karakterli insanlarla, basit ve bayağı, alçak ruhlu kimselere yapılacak muamele ve onların eğitiminde takip edilecek metodun aynı olmadığı görüşünü önemle savunmuşlardır.

O halde din görevlisinin, Rasulullah'ın emrettiği üzere, insanlara lâ-yık olduğu şekilde davranarak onları lâ-yık oldukları yere koyması, onların kıymetini bilmesi, ileri görüşlü, akıllı kimselere öncelik tanınması, onlara değer vermesi gerekir. Ancak bunu yaparken de, nifak, yağcılık, haram olan muamele ve yalan yere medihten de son derece uzak olmalıdır.

B — Muhatabı Dinleme :

İrşad etmek konusunda, konuşmak kadar dinlemek de önemlidir. Muhatabların bilgi ve kültürlerini inkâr edercesine, hissiz ve seviyesiz, delilsiz ve isbatsız konuşmalar dinlenmemeye, yazılar okunmamaya, nezaketen dinlense veya okunsa bile fayda yerine zararlı olmaya mahkûmdurlar.⁶

Kültürlü zümre, yanlış veya bâtil da olsa kendi bilgilerine kıymet verilmesini, kendilerinin de dinlenmesini isterler. Bu gruba herhangi bir hakı kabul ettirmenin yolu, önce onları dinleyebilmeye ve onlara değer vermeye bağlıdır.

Eğer bizler, insanlara gerçekten muhtaç oldukları şeyleri vermek istiyorsak, bu takdirde, bizim onlara söyleyebileceğimiz değil, onların bize söyleyeceklerinin daha önemli olduğunu öncelikle bilmeliyiz.⁷

Çünkü insan, psikolojisi gereği kendisinin beğenilmesinden, kendisinin medhedilmesinden, kendi duygu, düşünce ve sözlerine değer verilmesinden hoşlanır ve bunu yapan insana sempati duyar. Bu bakımdan bir din görevlisi cemaatını veya cemaatten herhangi birine yahut da İslâm'a ısındırmak ve kazandırmak istediği muhatabına, riyakârlık ve zillete, yağcılık ve tefrite düşmemek şartıyla, ona değer vererek, ona iltifat ederek ve ilgi göstererek, ondaki birtakım mevcut haslet ve iyilikleri öğerek, bu duyguya hitabetmeli, bu hissi harekete getirebilmelidir.⁸

C — Geniş Kültür :

Bugün muhataba tesir daha çok ilmî ehliyete sahip olmakla mümkündür. Bütün İslâmî ilimleri ana hatlarıyla bilmenin yanında, Avrupa medeniyetinin doğuşu, gelişmesi ve bugünkü hali hakkında umumî malûmatı olmayan bir din görevlisinin aydın bir kişiyi irşad etmesi, ona etkili olabilmesi imkânsız olacaktır.⁹

Din görevlisi İslâm'ın yüceliğinden, İslâm ile kalkınmanın ve müreffeh bir hayat yaşamamanın ilgisini anlatırken, tarihte İslâm'a uydukları için aziz olan, İslâm'dan uzaklaştıkları için zelil olan toplumları iyi tanımalı ve karşısındakilere bu yönüyle sunabilmelidir. Problemler içerisinde bocalayan bugünkü dünya insanına sunulacak İslâm bir bütün olmalıdır.

Yine din görevlisi mevcut her türlü dinî olgu ve olayları çağdaş ilmî usüllerle ele alıp değerlendirebilen inceleme ve araştırma gücüne sahip, özellikle din eğitimi, din psikolojisi, din sosyolojisi ile dinler, mezhepler ve tarikatlar alanında otoriter kişiler olması gerekmektedir.

Bütün bunların yanında, din görevlisi, zamanımızda bir zaruret halini alan yabancı dil öğrenmeyi de ihmal etmemelidir. Hıristiyan din adamlarının geniş bir kültür, bilgi, hem de en azından birkaç yabancı dile vâkıf olduklarını düşünürsek, evrensel bir din olan İslâm'ın tebliğcileri duru-

mundaki din görevlilerinin de daha geniş ve kapsamlı görev yapabilmeleri için en azından bir yabancı dile vâkıf olmalarının gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Kısacası o, eskilerin «Mine'l-bab, ile'l-mihrab», kapıdan mihraba kadar; diye tarif ettikleri imamlık anlayışı ve din hizmeti duygusu yerine, Hadis-i Şerifteki, «Mine'l-mehd, ile'l-laht» beşikten mezara kadar ilim anlayışına, sahip olmalıdır.¹⁰

D — Cömertlik-Diğergamlık :

Bir insanı veya toplumu değiştirmek, onlara açık bir yürekle derin bir sevgi göstermek ve yardım elini uzatmakla mümkündür. Ancak kendi nefsinin olgunluğa eriştirebilen ve bencil duygularına gem vurabilen insanlar, başkalarını değiştirme gücüne sahip olabilirler ve toplumların ihtiyaçlarına cevap verebilirler.¹¹

Din görevlisi de dinî hizmetleri yaparken ne maddi, ne de manevî hiçbir menfaat beklememelidir. «Hizmette menfaatin biri dolu, diğeri boş iki bardağa benzediğini, biri boşaltıldığı nisbette, diğerin dolduğunu hatırlamalıdır.¹²

Mâverdi de, dinî hizmetlerin ücrete tabi olmadığını, bedava ve mec-cani olması gerektiğini; bunlardan hava, su ve güneş gibi herkesin eşit olarak istifade etmesi gerektiğini söyler.¹³ Zira bütün peygamberler görevlerini herhangi bir maddi karşılık beklemeksizin yapmışlar,¹⁴ karşılığını yalnızca Allah'tan ummuşlardır. Günümüzde de din görevlisi, Hz. Ali'nin, «İnsan, ihsanın, iyiliğin kölesidir.» sözüyle, «Veren el, alan elden üstündür.» hadisini, minber ve kürsüden söylerken, toplumda, sosyal hayatında bunu herkesten önce kendi tatbik etmelidir.

E — Söz ve Davranışlarıyla Örnek Olmak :

Bir din görevlisinin bulunduğu toplumda sevilmesi, sayılması ve görevini en iyi şekilde yapabilmesi için herşeyden önce, müslümanın yaşantısında olması gereken, sosyal ahlâk kaidelerine herkesten daha çok riayet etmesi ve diğer insanlarla olan ilişkilerini bu esaslara göre ayarlaması gerekir.

Din görevlisi herkesten çok sözlerinde ve işlerinde doğru olarak, vaa-dinde durup, verdiği sözü yerine getirmesi gerekir. «Çünkü bu ahlâk, insanın toplumdaki başarısının en önemli faktörü ve aynı zamanda sosyal

seviyesinin yüksekliğine en fazla delâlet eden bir ahlâktır.¹⁵ Şüphesiz, eğer bir sözün sahibine toplumun ve cemaatin güveni yoksa, o sözün de herhangi bir değeri yok demektir. Güven duyulmayan bir söz, boşlukta kalan bir sözdür. Adeta bir küle üfleme gibi bir şeydir.¹⁶

Din görevlisi, İslâmî esasların kendisinde okunduğu insanların kendisine doğru yöneldiği, insanları kendisine doğru çeken açık bir kitap gibi olmalıdır. Din görevlisinin başkalarına örnek olabileceği İslâmî hayat ve yaşayışın esasları şu iki temele dayanır :

1 — Güzel ahlâk.

2 — Hareketlerin söze, sözlerin harekete uyması.

Eğer bu iki temel din görevlisinin yaşayışında varlık kazanırsa, onun hayatı İslâm'a sessiz bir davet ve İslâm'ı sessizce irşad ve tebliğ demektir. Şayet bu iki temel din görevlisinin hayatında yoksa, yaşayışı adileştiği gibi, insanları İslâm'a kazandıracığı yerde, onları İslâm'dan uzaklaştıran ve kendilerinden de nefret ettiren sessiz bir uzaklaştırıcı olurlar.

Bu bakımdan din görevlisi, söylediği, tavsiye ettiği şeyi herkesten önce kendisinin yapması, yapmayın diye nehyettiği şeylerden de herkesten önce yine kendisinin kaçınması gerekir.

«Olduğu gibi görünmemek» münafıklık ise, «göründüğü gibi olmamak» da iki yüzlülüktür. Bu ise merduttur. Bunca konuşulan, yazılan gerçeklere, çekilen nutuk ve öğütlere rağmen, toplum hayatı kötüye gidiyorsa, bunun asıl sebebi islâhçı rolünde görülen din görevlilerinin samimiyetsizliğidir. Zira, kalbden gelen sözler, kulaktan izinsiz geçer.¹⁷

Diğer taraftan din görevlisi, kesinlikle hafif meşreplik, mukallidlik yapma, müstehcen fıkralar anlatma veya dinleme, yapmacık hareketler, acelecilik gibi davranışlardan kaçınmalıdır.¹⁸ Aksine din görevlisinin susmasında bir manâ, konuşmasında tesir, davranışlarında da örnek olma hali olmalıdır.

Aslında söz ve fiil uygunluğu, samimiyet, Kur'an'ın ısrarla üzerinde durduğu konulardır : Örneğin, «Ey insanlar, yapmadığınız şeyleri niçin söylersiniz? Yapmadığınız şeyi söylemeniz Allah katında büyük gazaba sebep olur.»¹⁹ Şuayb (A.S.) kavmine, «Men ettiğim hususu yapmak suretiyle size muhalefet etmek istemiyorum. Gücümün yettiği kadar, islâh görevimi yapmak istiyorum»²⁰ demiştir. Hatta Allah'u Teâlâ, ilmi ile âmil olmayanları köpeğe²¹, taşıdıkları kitabı ve manevi sorumluluklarını idrak etmeyen Yahudileri de eşeğe²² benzetmiştir.

Gerçekte, «mürşid ağaç, irşad edilmek istenen gölge gibidir.» Ağaç düzelmeden gölgenin düzelemeyeceği gibi, kendisi doğru ve samimi olmayan bir kişinin de, başkalarını düzeltmesini beklemek boşunadır.²³

F — Dış Görünüş :

«İlk tesir daima önemlidir» prensibiyle hareket edersek, bir din görevlisinin daha söze başlamadan, dış görünüşü, tavır ve davranışlarıyla etkileyeceği bir hakikattir. Aşırı lüks giyinmek ve en son moda uymak gibi bir düşünceden ve dış görünüş mühim değil, mühim olan din görevlisinin bilgisidir gibi zihniyetten uzak, sade, düzenli ve tertipli giyinmek bir din görevlisine en yaraşır kıyafet olacaktır.²⁴

G — Toplumla Olan İlişkiler :

Din görevlisi toplumun hem maddi hem de manevî doktoru olmalıdır. O, cemaatinin ve toplumun üzüntü ve sevinçlerine ortak olarak sevinçli anlarında sevinçlerine, üzüntülü ve kederli anlarında da onlara teselli ve ümit kaynağı olmalıdır. Özellikle hastaları ziyaret ederek, müslümanların sosyal hayatlarında birbirlerine olan sevgi, şefkat, yardımlaşma ve dayanışmanın simgesi olmalıdır.

Din görevlisi toplumda müslümanlar arasında anlaşmazlık varsa, aralarını bulmaya çalışmalıdır. Zaten bu dinin de emridir.²⁵ Ancak şuurlu ve akıllı bir din görevlisi, toplumla olan ilişkilerinde, kendisini ilgilendirmeyen şeylere karışmaz. O, toplumun örnek bir şahsiyeti olarak herkesten çok kendisi, gıybet, koğuculuk ve yalandan uzak kalır. Zan, şüphe, dedikodu ve evham ile başkalarına iftiradan uzak durmak, insanların gizli şeylerini ortaya çıkarmak, insanların özel işlerine burunlarını sokmak ve namusları hakkında ileri geri konuşmak, bir din görevlisinde bulunmaması gereken özellikler olmalıdır. Aynı zamanda o, sır saklamasını bilip kendine emanet edilen sırrı ifşa etmez.

Din görevlisinin toplumla olan ilişkilerinde dikkat etmesi gereken diğer önemli bir husus da, kişilerin siyasi görüşlerine karışmamaları gereğidir. Çünkü toplumda öyle insanlar vardır ki, âdeta siyasi görüşlerini, dinî inançlarına tercih etmektedirler. Bu tür insanlara yapılacak şey, hiç siyasi görüşlerine dokunmadan, dil uzatmadan, İslâm'ı anlatmak olmalıdır. Müslümanlar arasında imâna taalluk etmeyen ve ayrıntılarla ilgili bazı düşünce ve görüş ayrılıklarına hoşgörülü davranmak gerekir.

Din görevlisinin gelenek ve görenekler bakımından da hususî bir durumu vardır. Yerine göre anâneleri müdafa veya reddetmek durumunda olacağından ictimai hayatı, bu hayata hakim olan kanunları ve halkın ahvalini iyi bilmesi lâzımdır.

Halkın kılık-kıyafette, yemede içmede ve münasebetlerde de kabul ettiği geleneklere saygılı olmak lâzım geldiğine inanmalıdır. Örf ve âdetler içerisinde İslâm'ın ruhuna uymayanları da uygun bir tarzda ortadan kaldırmasını bilmelidir. Çünkü bu durum, İslâm'ın benimsediği bir usuldür.²⁶

Din görevlileri toplumda birlik ve beraberliği sağlayıcı temel unsurlar olduğu gibi, kendi aralarında da birlik ve beraberlik içerisinde olmalıdırlar. Çeşitli isimler altında, muhtelif kaynaklara bağlılık göstererek, daha kötüsü «hak benim yolumdur» ön yargısına kapılarak parçalanmış bir din görevlileri topluluğunun müsbet anlamda yapabileceği bir irşad ve tebliğ görevi olmayacaktır. Bu hem kendilerinin bir araya gelmelerine mâni olacak, hem de esas görevlerini yapmalarına engel teşkil edecektir. Çünkü, henüz kendi aralarında bir birlik, beraberlik ve samimi bir ortamın oluşturmasını sağlayamamış bir camiaya toplumun diğer fertleri de iltifat etmeyecektir.

H — Aşırılıktan Kaçınmak :

Günümüzde din görevlilerimizin dikkat etmeleri gereken en önemli hususlardan biri de dinde aşırılığın her çeşit boyutundan uzak kalmalarıdır. Çünkü temsil ettiği din, herşeyde bir orta yoldur : Düşüncede, inançta, kullukta, ibadette, ahlâkta, yaşayışta, muâmelede ve nihayet ana ilkelerde²⁷ vasatlık, İslâm'ın başta gelen özelliklerinden biridir. «Böylece sizi, orta bir ümmet kıldık, insanlara şahitlik etmeniz için...»²⁸ ayetî uyarınca Allah'ın bu ümmeti başkalarından ayırmak için koyduğu temel işaretlerden biridir. Diğer taraftan Peygamberimiz de, «Dinde aşırılıktan sakınız, çünkü sizden öncekiler yalnızca dinde aşırılık yüzünden mahvoldular.»²⁹ buyurarak müslümanları uyarmaktadır.

Günümüzde din görevlilerinin en önemli eksikliklerinden biri, esası bırakıp teferruatta boğulmalarıdır. Bunlardan pek çoğu İslâm toplumunun varlığını, kimlik ve geleceğini ilgilendiren büyük meseleleri bir yana bırakıp cüz'î meseleler ve fer'i işlerle uğraşmaktadırlar. Halbuki bunların görevleri, inancı korumak, farzları yerine getirmek ve büyük günahlardan uzak kalmayı sağlamaktır.³⁰

Sathiliğin, kısır din anlayışının, fıkıhın alabildiğine geniş dünyasına girememenin yolaçtığı olumsuz sonuçlardan biri de sürekli haram hükmü verme, haram kelimesini dilinden düşürmemektir. Kur'an'ın, sünnetin ve selef alimlerinin uyarısına rağmen, haramlar çerçevesini durmadan genişletme çabası. Oysa Allah'ı Tealâ, «Diliniz yalana alışmış olduğu için, şu helâl bu haramdır demeyin. Çünkü Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Allaha karşı yalan uyduranlar ise felah olmazlar»³¹ buyurmaktadır.

Elbette bunun temelinde de dinin hakikatı konusundaki basiretsizlik, onu hakiki manada anlayacak düzeyde bilgi hazırlığına sahip olamama, esrarının derinliğini kavrayamama, hedeflerini görememe ve ruhun ötesine uzanamama gibi sebepler vardır.³² Bunu söylerken bütün din görevlilerinin mutlak cehaletini kastetmiş değiliz. Ancak onların, yarım bilgiye sahip olduklarını kastediyoruz.

İmam Ebu İshak eş-Şatibi (el İ'tisam : 2/173) adlı eserinde bu gerçeğe açık bir üslupla dikkat çekmiştir. Ona göre, bid'atçılığa, ümmetin gruplara bölünmesine ve ağır problemlerin pençesine düşmesine yol açan ihtilâfın ilk sebebi; kişinin kendini âlim ve müctehid sanması, ya da başkalarının öyle sanılmasıdır. Halbuki o kişi, ne âlimdir, ne de müctehid. Ama hep gerçek âlim ve müctehid gibi hareket eder. Görüşünü görüş, muhalefetini muhalefet sayar.³³

Meşhur sahih hadis de, bu konuda uyarıda bulunuyor; Hz. Peygamber : «Allah, ilmi insanlardan çekip alma şeklinde ortadan kaldırmaz. İlmî, âlimleri çekip almak suretiyle alır. Nihâyet ortada âlim kalmayınca, bu kez insanlar cahil başlar edinirler. Onlara sorarlar, onlar da bilmeden fetva verirler. Böylece hem kendileri sapar, hem de başkalarını saptırırlar».³⁴

Din görevlisi bulunduğu toplumun, cemiyetin, cemaatinin bir ruh doktorudur. Nasıl ki, bedenî hastalıklarla alâkalı olan bir hekim, önce hastalığın teşhisini koyup, ona göre ilâcı tayin ediyorsa, bir ruh ve inanç doktoru mesâbesinde olan din görevlisi de, önce içinde bulunduğu toplumun manevî hastalığını teşhis edip, ona göre reçetesini sunmak zorundadır. Rasulullah'ın da tatbikatı bu olmuştur.³⁵ O da önce kuvvetli bir inanç ve îman üzerinde durmuş sonra diğer ahlâkî ve amelî konulara geçmiştir. Diğer peygamberlerin³⁶ de, sünneti ve metodu bu olmuştur. Kısacası, hedef temel esaslar olmalı, tâli ve cüz'î meseleler olmamalıdır.

İbn Mes'udun rivayetinde Peygamber (A.S.) «Çok ince ayrıntılara dalarlar mahvoldu, buyurdu ve bu sözü üç kere tekrarladı»³⁷ diyor.

Diğer taraftan din görevlisi görüş saplantısına sahip ve hoşgörüsüz olmamalıdır. Toplum yararına olan hususları net olarak görebilip, dinin hedeflerini ve asrın şartlarını gözönüne almalıdır. Sadece kendisinin hak üzerinde olduğunu, diğer herkesin ise sapıklık içerisinde olduğunu kabul ederek, görüşlerine uymayan, metodlarını izlemeyen diğer müslüman ve meslektaşlarına hayat hakkı tanımamazlık yapmamalıdır.

Çünkü görüş saplantısı ve hoşgörüsüz olan bir din görevlisi veya herhangi bir kişi, konuşmanın sadece kendilerinin hakkı olduğu, başkalarının görevinin ise susmak olduğunu baş olma, başı çekme hakkının, kendilerine ait olduğunu, görüşlerinin daima doğru olup, hata kabul etmez olduğunu, diğerlerinin ise arkadan gelmesini, görüşlerinin ise doğruluk ihtimali bile olmayan bir hata olduğunu kabul ederler.

Aşırılığın belirtilerinden, kaçınılmaz sonuçlarından biri de küfür damgası vurma hastalığıdır. Günah işleyen, işlediği günahda ısrar eden veya sözlerini duyup da kabul etmeyip, aynı safta yer almayan kimseleri hemen küfürle itham etmeleridir. Oysa bu durum, o insanların İslâm'a girmelelerinden çok, İslâm'dan çıkmalarına sebep olur. Halbuki İslâm, kolay kolay kimseyi küfürle itham etmemeyi emretmektedir.³⁸

Halbuki kesin olarak İslâm'a giren, girdiği bilinen bir kimse, ancak benzeri kesin bir bilgiyle ondan çıkabilir. Şüphe ile kesin olan, ortadan kalkmaz. Günahlarsa müslümanı İslâm'dan çıkarmaz. Tabii, Allah'ın hükmünü hafife alıp, reddetmedikçe.³⁹ Halbuki din görevlisi toplumda, yıkmak için değil, yapmak için vardır. Bölmek için değil, toplamak için çaba harcar. Onun görevi şu grup aleyhinde, bu grup lehinde yer almak değil, İslâm toplumlarını derleyip toplamaktır.

Bu konuda bir din görevlisi, gözüne gözlük takarak, başkalarının hatalarını aramak yerine, gözlük üzerine gözlük takmak suretiyle, iyi taraflarını aramak ve araştırmak olmalıdır.⁴⁰

Dinde aşırılığın belirtilerinden bir diğeri de, kolaylığı gerektiren onca esas varken,⁴¹ daima zorluk yanlısı olmaktır. O halde cemaati sünnetler konusunda yargılamak, o sünnetleri sanki farzmiş gibi değerlendirmek, aynı şekilde mekruhları da haramlar şeklinde gündeme getirmek bir zorlaştırma ve katılık örneğidir. Oysa, din görevlisine düşen, insanlara ancak Allah'ın yüklediğini yüklemek, onun istediğini istemektir. Bunun dışındaki hususlarda, seçme hakkına sahiptirler, dilerlerse yaparlar, dilerlerse terk ederler.

İ — Yumuşaklık-İyi Muamele :

İnsanlar tabiatı gereği, kabalıktan ve sertlikten nefret ederler. Yumuşaklık ve inceliğe ısınırlar. Bu yüzden Allah'ı Teâlâ Peygamberimize hitaben : «Eğer sen kaba ve katı yürekli olsaydın, şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi»⁴² buyurmuştur.

Din görevlisinin insanların kalblerini fethetmesi ve bunun için de, nezâket ve yumuşaklıkla onlara nüfuz etmesi gerekir. Davet edilen azgın, inatçı, kaba, zalim biri de olsa bu metod geçerliliğini korur. Zira, Allah, Mûsa ve Hârun'u Firavun'a gönderirken bu sıfatla onları donatmıştır. «Firavun'a gidin, O azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyin belki öğüt dinler veya korkar»⁴³. Diğer taraftan din görevlisi herkesten çok affedici, bağışlayıcı ve hoşgörülü olmalıdır. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de «Allah öfkelerini yenenleri ve insanların kusurlarını affedenleri ,iyilik yapanları sever»⁴⁴ buyurulmuştur.

Yine Kur'an-ı Kerim, müslümanlara özellikle de İslâm tebliğcilerine, hüsnü muameleyi, yumuşak davranışı ve tatlı sözü emreder, hatta kötü bir muamele ve çirkin davranışa karşı bile «...İyilikle kötülük bir değildir, sen kötülüğü en güzel şekilde önle»⁴⁵. Zira bu, muhabbet ve sevgiye vesile olur. «O zaman görürsün ki, sizinle arasında düşmanlık bulunan kimse bile sanki yakın dostun olmuştur»⁴⁶.

Muhataba davranışta, hüsnü muamelenin kapsamı içerisinde, göz-önünde bulundurulması gereken hususlardan biri de muhatabın hatasını yüzüne vurmamak, arkadaşları ve insanlar arasında küçük düşürmemektir. Bu durum gerek Kur'an-ı Kerim ve gerekse Rasulullah'ın hayatında açık bir şekilde görülmektedir. Allahu Teâlâ, Rasulullah'a ve müslümanlara, işkence ve eziyet eden insanları —Ebu Lehep hariç— isim vererek tevbih etmemiş, hata işleyen insanların şahsiyetlerini ilân ve rencide yönüne gitmemiştir.⁴⁷ Hz. Peygamber de, «Filâna ne oluyor ki, şöyle söylüyor» diye kınamamış, bilâkis hatayı umumileştirerek «insanlara ne oluyor ki, şöyle şöyle söylüyorlar» diyerek, tebliğ ve düzeltmede bulunmuştur.⁴⁸ Bu şekilde hareketle hem hiç kimse gücendirilmemiş, mahçup edilmemiş olacak, hem de sözün tesir sahası genişleyerek herkes istifade edip, varsa bu konuda hatasını düzeltme imkânına kavuşmuş olacaktır.⁴⁹

Din görevlisinin karşısındaki kişileri ikna etme hususundaki durumu, bilgisi yerinde, şefkâtlı ve tavsiyelerde bulunan bir doktorun durumu gibidir. Hastalar ne kadar bağırsıp, doktorun hoşlanmayacağı söz ve hareket-

lerde bulunsalar bile, nasıl ki, doktor hiç istifini bozmadan hastalarını tedavi yoluna gidiyorsa, din görevlisi de bilhassa kendi şahsına karşı yapılan kötü söz ve muamelelere karşı «Affı (kolaylık yolunu) tut. İyiliği emret, cahillere aldırış etme»⁵⁰ ayeti mücibince hoşgörülle muamele edecektir.

Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi,⁵¹ ne hitaplarında yumuşak söz etmek mecburiyetinde olan diğer insanlar Musa Peygamberden daha üstündürler, ne de yumuşak söze muhatap olacak insanlar Firavun'dan daha âdi ve ahbesdirler⁵².

Ahlâkı iyi olmayan, kalbi katı olan, kaba tabiata sahip bayağı sözlerle insanları İslâm'a yaklaştırmak bir terafa, İslâm'dan uzaklaştırırlar.

Sert ve kırıcı konuşma, şiddet gösterme, nefret ve düşmanlık doğurur. Böyle olunca da, hakkı kabul etmeye yatkın olanlar bile kırılır, hatalar bulmaya çalışır, muhalefet etmeye kalkışır ve inatlaşırlar. Tabiatıyla böyle bir davranışın sonucu da bir hiç olur⁵³.

Bilgisi ve çenesinin kuvvetiyle karşısındakini yerin dibine batıran kimse İslâm adına hiçbir şey yapmamıştır. Galibiyet arzusu çıkış noktası olunca, karşımızdaki kişi de mecburen aynı pozisyona girecek, neticede irşad ve tebliğ yerine gurur mücadelesi başlayacaktır.⁵⁴

Din görevlisi herkesten çok müsamahalı olup, başkalarının inanç, düşünce ve duygularına saygılı ve anlayışlı davranmalıdır. Taassubun her çeşidinden kaçınmalıdır. Ancak bütün bunlarda müsamaha, taassub ve laubalilik kavramları arasındaki münasebeti iyi tesbit etmelidir. O letâfeti gerektiren yerde lâtif, yumuşaklığın istendiği yerde yumuşak ve temkinin olduğu yerde temkinli olması gerekmektedir.⁵⁵ Bu hasletler din görevlisini diğer insanlara yaklaştırmasına ve onlar tarafından sevilmesine sebep olur.

Rasulullah (S.A.V.) müslümanları daima muamelelerinde yumuşaklığa davet etmiştir. Şartlar ne kadar sınırları bozucu ve ne kadar tahripkâr olursa olsun, genelde tüm müslümanlar, özelde ise din görevlileri nezaketi elden bırakmamalıdır. Aşağıda sunacağımız hadise ne kadar anlamlıdır:

Ebû Hureyre'nin şöyle dediği rivayet olunur :

Bir Bedevî mescitde küçük abdestini bozdu. Oradakiler onu engellemek için kalktılar. Peygamber (A.S.) buyurdu ki, «Bırakın onu, bevelinin üzerine bir kova su dökün. Sizler ancak kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz, zorlaştırıcı olarak değil».⁵⁶

Ancak bu demek değildir ki, din görevlisi hiçbir zaman kızmaz ve hiddetlenmez. Elbette o da bazen kızar ve hiddetlenir, ancak onun hiddetlenmesi ve kızgınlığı nefsi için değil, Allah içindir. Zaten Rasulullah'ın da takip ettiği yol budur.⁵⁷ Örneğin, bir gün bir adam gelerek :

— Ben falan adamın namazı uzatması yüzünden sabah namazına cemaate gitmiyorum, dedi. Rasulullah'ın hiçbir zaman bu derece hiddetlendiği görülmemiştir. Buyurdu ki;

«Ey insanlar, sizden bazılarınız nefret ettiriyor. Hanginiz insanlara imamlik yaparsa kısa tutsun. Çünkü arkasında yaşlı, küçük ve ihtiyaç sahipleri vardır».⁵⁸ Yine Rasulullah'ın «Hırsızlık yapan Mahzumi'ye aracılık yapmak isteyen Üsame'ye karşı hiddetlenmesi»⁵⁹ sırf Allah için hiddetlenmesi ve gazaplanmasına bir örnektir.

Din görevlisinin takip edeceği metodu daima «Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyin, nefret ettirmeyin»⁶⁰ hadisi olmalıdır.

Rasulullah'ın namazın uzatılıp cemaatin usanmasına tahammül edemezken günümüzdeki bazı din görevlileri, bayram namazlarında «oruç tutmayanların bayramı yoktur, onların camide ne işi var? geldiniz yine Ramazan müslümanları» diyebilmektedir. Yine bazı vaiz ve müftülerimiz de, karşısındaki cemaata âdeta sanık sandalyesinde oturan bir suçluya davranır gibi, her türlü sözü söyleyebilmekte, geldiğine geleceğine pişman ettirmektedir. Oysa bu tür hâl ve hareketler, konuşmalar, İslâm'ın ruhuna ve felsefesine tamamen aykırıdır. Câmî, ruhların sükûnet bulduğu, insanın dünya işleriyle alâkasını kestiği yerdir. Buraya gelen mü'min bir kişi hiç kovulur mu? Din görevlisi, Mevlâna misali, «Gel yine gel, buraya her zaman gel» demelidir.⁶¹

Cenab-ı Hak bu gibiler hakkında şöyle buyurmaktadır: «Allah'ın mes-citlerinde, O'nun isminin anılmasına mani olanlardan daha zalim kim vardır?»⁶²

Din görevlisinin sözü nazik, ince, hürmetkâr, karşısındakine değer verir tarzda olmalı, karşısındakine sözü dinleme iştîyakını artırıcı bir hüviyet taşınmalı, nefret ve isteksizliğe sebep olan bir kıvamda bulunmamalıdır. Kur'an-ı Kerim'de bunun birçok örnekleri mevcuttur. Hz. İbrahim'in babasına «babacığım» diye hitabetmesi,⁶³ Hüd (A.S.)'in «Ey kavmim»⁶⁴ demesi, karşısındakilerin kâfir olmasına rağmen, nazik, ince, hürmetkâr birer ifade tarzlarına birer örnek teşkil etmektedir.

K — Hitabet :

En iyi irşad yollarından biri de hitabettir. Çünkü daha toplu ve daha kalabalık insanlara yönelik bir faaliyettir. Her ne kadar, din görevlisinin karşısındakilere ne şekilde hareket etmeleri gerektiğini, önceki bölümlerde açıkladıysak da, burada daha detaylarına girerek günümüzdeki din görevlilerinin vaaz ve hutbelerde dikkat etmeleri gereken hususlara değineceğiz :

a) Az ve Seyrek Konuşma :

Vaaz ve dinî konuşmaların çok seyrek yapılması doğru olmadığı gibi, sık yapılması ve hele gereğinden çok uzatılması hiç doğru değildir. Özellikle bu, cami için düşünüldüğünde daha çok önem arz etmektedir. Çünkü camiye, hem yaş itibarıyla farklı insanlar gelmekte, hem de çeşitli iş ve mesleğe mensup kişiler gelmektedir. Diğer taraftan konuşmanın az ve öz olmasının daha tesirli olacağını, herhangi bir konu üzerinde insan dikkatinin ancak 15-20 dakika süreceğini, bugün modern Psikoloji verileri de ortaya koymaktadır.⁶⁵ Hâî böyleyken bir konuyu gereksiz yere uzatmaktan veya hep aynı şeylerden bahsetmekten kaçınmak gerekir. Özellikle de Cuma günleri ezan okunur okunmaz vaazı kesmek, hutbeyi de kısa kesmek gerekir. «Kahvede akşama kadar oturuyorsunuz da, camide niçin sıkılıyorsunuz?» gibi serzenişlerde bulunmak, cemaati cami ve cemaate karşı nefret ettirmekten başka bir şeye yaramaz.

b) Seviyeye Göre Konuşma :

Cemaatin bilgi ve idrak seviyesine göre konuşmak, bu seviyeyi aşmamak gerekir. Diğer taraftan din görevlisinin Türkçe'de karşılığı bulunmayan Farsça ve Arapça kelime ve terkipleri kullanmaması gerektiği gibi, uydurma kelimeleri kullanması da uygun düşmez.⁶⁶ Ancak dinî termoloji dediğimiz birtakım istilâh ve tabirleri yaşatmak, geliştirmek ve güzelleştirmek din görevlisinin ihmal edemeyeceği bir vazifedir. Bu, dilin ölümü, dinî duygu ve düşüncelerin ölümü demektir.⁶⁷ Çünkü her mesleğin, sanatın ve ilmin kendilerine has bir konuşma dili, yani terim ve deyimleri vardır.

Sözün duyan tarafından anlaşılır, açık olması; anlaşılmazlık, kapalılık, müphemlilik taşımaması icabeder. Bu bakımdan Yüce Allah şöyle buyuruyor : «Biz her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (emredildikleri şeyleri) açıklasın.»⁶⁸

c) Konuşmanın Mahiyeti :

Din görevlisi vaaz ve hutbelerinde veya diğer sohbetlerinde, Kur'an ayetlerine, hadislere, bunları Peygamberimizle ve diğer peygamberlerin amelî tatbikatlarına, sahabilerin hayatlarındaki yaşayış tarzlarına istinat ettirmelidir.⁶⁹ Tatbikatın zikredilmesi, İslâm tarihinden örnek verilmesi ayet ve hadislerin mânalarını gözle görmüşçesine hissedilir hale getirir. Diğer taraftan konuşmalarda ümit ve tehdidin orantılı olmasına, ihtiyaca göre, zaman ve şartlara uygun olarak yer verilmesi gerekir. Cemaate ne mutlak bir güvenç vermek, ne de sürekli onların kötülüklerini ortaya koymak, olumsuzluklarını bir bir saymak, niyetlerinden şüphe etmek, eylemlerini eleştirmek uygun bir yoldur.⁷⁰

Herşeyden önce onlara İslâm'ın emrettiği şekilde kardeşlik ruhuyla muamelé ederek, birçok iyi yönlerinin bulunduğunu, ancak bunun yanında birtakim eksikliklerinin bulunduğunu söylemek daha etkili ve faydalı olur.

Vaaz ve nasihatlarla ilgili bir diğer önemli husus da, fitne uyandıracak ve yanlış anlaşılacak konu ve hadiselerle yer vermemektir.

d) Konuşmada Şahsiyet Yapmamak :

Vaaz, hutbe ve diğer dinî konuşmalarda şahıslardan bahsetmek, tenkit edilen kişilerin isimlerini zikretmemek gerekir. Diğer taraftan din görevlisi de kesinlikle sık sık kendisinden bahsedip, kendi üstünlük ve faziletinden kat'iyetle sakınmalıdır. Çünkü insanlar yaratılışları icabı, kendisini çok öven, «ben» kelimesini çok kullanan insanları sevmezler. Onun için din görevlisinin buna çok dikkat etmesi, kendisini çok bilir, iyi konuşur, kavrayışlı vb. vasıflarla tavsif ederek üstün gösterecek ifadelerden ve davranışlardan kaçması gerekir.⁷¹

L — Dikkatlilik :

Kelime olarak dikkatlilik «ihtiyatlılık, uyanıklık» demektir. Dikkatli insan, uyanık davranan, sakınmasını bilen, hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşmaması için tedbirli olan insandır.⁷² Kelime olarak tarifinden de anlaşılacağı üzere, dikkatlilik bilgi ve ihtiyatlılık temeline dayanmaktadır. Dikkatli; hoşlanılmayan zarardan doğabilecek neticeyi bildiğinizden, zararın vuku bulmaması için yahut meydana geldiyse zararını azaltmak için tedbirde

kusur etmez. Önemli olan da tehlike ve arzu edilmeyen hâl vuku bulmadan önce zararını bertaraf etmek için tedbirin alınmasıdır. Dikkatliliğin bir korkaklık olmadığını, meşrutiyetini hatta zaruretini bizzat Kur'an-ı Kerim beyan etmiştir.⁷³ Dikkatliliği ve ihtiyatı Peygamberimizin hayatında da görmekteyiz. Örneğin; Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında kendi yatağına Hz. Ali'yi yatırması, Mekke devrinde namaz kılacakları vakit gözden ırak olan yerlerde namaz kılmaları, müslüman olmayan kavimlerin kendilerini görmelerini istememeleri gibi...

Genelde tüm müslümanlar, özelde ise din görevlilerinin günaha girmeme, aile efradı hakkında, keyfi harekette bulunma hususunda, kâfirlere ve münafıklara karşı daha dikkatli olması gerekmektedir.

Din görevlisi şerli insanlardan sakınarak, belâlı insanlardan uzak kalmalıdır. Kötü, günahkâr ve belâlı tiplere karşı müdârâ esasına göre hareket etmelidir. Müdârâ asla iki yüzlülük ve korkaklık demek değildir. Davanın selâmeti, hizmetin icabı ve İslâm'ın menfaati gereği takınılan bir tavidir.⁷⁴

«Zira dünya hayatında neticeler, niyet sahiplerinin niyetlerine göre değil, neticelerin sebep ve başlangıçlarına göre tecelli etmektedir»⁷⁵.

M — Sabır-Ümitsizlik :

Din görevlisi insanlarla kaynaşıp, onların rahatsızlıklarına tahammül edebilmelidir. Çünkü o dava sahibidir, bir görevin öncüsü ve daveti temsilcisidir. Bu görevleri üstlenen kimselerin davası uğrunda kendilerini fedakârlıklara alıştırmaları, davetle birlikte gelen zorluklara katlanmayı bilmesi, insanların âni karşı çıkışlarına, kötü muamelelerine, zan ve düşüncelerinin fesadına, tabiatlarının cefasına, hakkı geç kabul etmelerine, uyumsuzluklarına, şöhret ve menfaat peşinde koşmalarına ve buna benzer davetçiyi sıkacak, zorlayacak basitliklere din görevlisinin kendisini hazırlayıp sabretmesi gerekir.⁷⁶

Diğer taraftan hayatta imtihan Allah'ın kanunu olduğuna göre, insanları Allah'a davet edenlerin imtihan olmaları da ilâhî kanunun icaplarındandır.⁷⁷ Bu durum Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinde belirtilmiştir. «İnsanlar yalnız inandık demekle hiç sınanmadan bırakılacaklarını mı sandılar? Andolsun ki biz, onlardan öncekileri sınadık. Elbette Allah sınayacak, doğruları bilecek, yalancıları bilecek»⁷⁸.

Din görevlisi sabırlı olduğu kadar, ümitvar da olacaktır. O hiçbir zaman karamsar olup; «artık cemiyet düzelmez, kıyametin kopması yakındır, geçen günler hep İslâm'ın aleyhinde, hergün ahlâksızlıklar çoğalıyor, dine ve ahlâka alâka azalıyor» gibi her şeyi kötü görerek kafasını kötümser düşünce ve ümitsizliklerle doldurmayacaktır.

Zira Nuh (A.S.) 950 yıl⁷⁹ insanları zulmetten nura, inançsızlıktan îmana davet ettiği halde etrafında sadece az bir insan topluluğuna etkili olabilmişti. İnsanları hidayete götürecektir olan da, delâlete bırakacak olan da Yüce Allah'ın kendisidir. Din görevlilerine düşen görev, sadece sorumluluklarını yerine getirmeleridir.

DİPNOTLAR :

1. Neda Armaner, **Din Psikolojisine Giriş**, Ankara: Ayyıldız Mt. 1980, s. 168.
2. Ahmet Önkal, **Rasulullah'ın İslâm'a Da'vet Metodu**, Konya: 1987, s. 148.
3. Alfred Adler, **İnsanı Tanıma Sanatı**, Çev. : Selâle Başar, İstanbul : Dergâh Yayınları, 1977, s. 16.
4. Nahl, 125.
5. Önkal, a.g.e., s. 151.
6. İ. Lütfi Çakan, **Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları**, İstanbul: Samil Yayınları, 1976, s. 78.
7. Paul Campbel, Peter Howard, **İnsanları Değiştirme Sanatı**, Çev : Mithat San, Ankara: Manevi Cihazlanma Yay., 1977 s. 27.
8. Önkal, a.g.e., s. 281.
9. Süleyman Uludağ, **İslâm'da İrşad**, İstanbul : Marifet Yay., 1984, s. 145.
10. Musa Uzunkaya, **Din Hizmetlerinin Aksayan Yönleri ve Çareleri**, Tebliğ, 1988, Terme.
11. Campplet, Howard, a.g.e., ss. 39-40.
12. Uludağ, a.g.e., s. 159.
13. el-Maverdi, **Edeb-i Dünya ve' Din**, Çev. : Selâhattin Kip, İstanbul : Bahar Yayınları, s. 34.
14. Hûd, 29, Sebe', 47, Yâsin, 20-21, Yûnus, 72, Şûrâ 23.
15. M. Ali Hâşimi, **Kur'an' ve Sünette Müslüman Şahsiyeti**, Ter.: Resul Tosun, İstanbul: Risale Yay., 1987, s. 172.
16. Yusuf Kardavi, **İslâmî Uyanışın Problemleri**, Ter.: Hasan Fehmi Ulus, İstanbul, Risale Yay., 1986, s. 15.
17. Çakan, a.g.e., s. 95.
18. Uludağ, a.g.e. s. 190.
19. Saf, 2-3.
20. Hûd, 88.
21. A'raf, 176.
22. Cum'a, 5.
23. Uludağ, a.g.e., s. 132.
24. Mustafa Öcal, **Özel Öğretim Yöntemleri**, (Ders Notları) Bursa : 1987, s. 44.
25. Hucûrat, 10.
26. Abdülkerim Zeydan, **İslâm Hukukuna Giriş**, Ter. : Ali Şafak, Sırdaş Yay., İstanbul : s. 56.
27. Kardevi, a.g.e., s. 22. Y. Nuri Öztürk, «Bir Fıtrat Dini Olarak İslâm'ın Karakteristikleri», **MÜ.İ.F., Dergisi**, Sayı: 3, İstanbul, 1985, ss. 257-276.
28. Bakara, 143.
29. Dârimi, **Mukaddime**, 19.
30. Kardavi, a.g.e., s. 76.

31. Nahl, 116.
32. Kardaci, a.g.e., s. 66.
33. Aynı, s. 67.
34. Buhâri, İ'tisâm, 7.
35. Abdülkerim Zeydan, **İslâm'da Davet ve Tebliğ**, Ter. : Ruhi Özcan, İstanbul: Hisar Yay., 1979, s.641.
36. Â'raf, 85; Mutaffifin, 1-6.
37. Ahmed b.Hanbel, Müsned, 2/219, 3/33, 159.
38. Buhâri, Edeb, 73; Müslim, iman, 111.
39. Kardevi, a.g.e., ss. 21-59.
40. Halil Hayit, «Gayemiz ve Görevimiz», **Din Öğretimi Dergisi**, Sayı II, 1987, s. 14.
41. Hüseyin Atay, «Din Kolaylıktır», E.Ü.İ.F., **Dergisi**, Sayı : 3 ve 5, Kayseri, 1986-1988, ss. 13-41; 11-30.
42. Âl-i İmran, 159.
43. Tâhâ, 43-44.
44. Âl-i İmran, 134.
45. Mü'minûn, 96.
46. Fussilet, 34.
47. Örnek olarak : Bakara, 204-205; Hümeze, 1-4; Kevser, 3. Felak, 4-5.
48. Ebû Davud, Edeb, 6.
49. Önkâl, a.g.e., ss. 166-67.
50. A'raf, 199; Âl-i İmran, 159.
51. Tâhâ, 43.
48. Ebû Davud, Edeb, 6.
49. Önkâl, a.g.e., ss. 163-67.
50. A'raf, 199; Âl-i İmran, 159.
51. Tâhâ, 43.
52. Zeydan, **İslâm'a Davet ve Tebliğ**, s. 739.
53. İ. Lâtfi Çakan, «Hitabet ve İrşad Açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri», **Din Öğretimi Dergisi**, Sayı, 15, 1988 s. 53.
54. Mehmet Göktaş, **İslâm'ın Genç Davetçilerine**, 1986, s. 53.
55. Haşimi, a.g.e., s. Z180..
56. Buhâri, Vudu', 57-58; Müslim, Taharet, 98-100.
57. Haşimi, a.g.e., s. 193.
58. Müslim, Salât, 183, 182, 186; Buhâri, Ezan, 63.
59. Buhâri, Fezâilü Ashabi'n-Nebi, 18, Enbiya, 54, Megâzi, 53, Hudûd, 11.
60. Buhâri, İlim, 11, Megâzi, 60, Edeb, 80; Müslim-Cihad, 4.
61. Beyza Bilgin, «Liselerde Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersinin Etkinliği Üzerine Yapılan Bir Araştırma», **Din Öğretimi Dergisi**, sayı, 11, Ankara.
62. Bakara, 114.
63. Meryem, 42.
64. A'raf, 65.
65. Mürüvvet Bilen, **Başarılı Öğretim İçin Teknikler**, s. 8.
66. Uludağ, a.g.e., s. 223.
67. Aynı, s. 224.
68. İbrahim, 4.
69. Zeydan, **İslâm'da Da'vet ve Tebliğ**, ss. 729-730.

70. Kardavi, a.g.e., s. 145.
71. Zeydan, a.g.e., ss. 549-550.
72. Arapça'da el-hazir denilen bu tabir için bak. Lisanül-Arap, c. 5, erra:harfi.
73. Nisâ, 4, 71, 102.
74. İmam Gazali, İhyau Ulumi'd-din, Ter.: Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yay., C. 2, s. 796.
75. Zeydan, a.g.e., s. 635.
76. Haşimi, a.g.e., s. 257.
77. Zeydan, a.g.e., s. 527.
78. Ankebût, 2-3. (Ayrıca: Âl-i İmran, 179; Bakara, 214.
79. Ankebût, 14.